

מרים בת חכם יהודה והחינוך העברי לבנות בעדן (1930-1950)**

פתח דבר

לצורך מחקרי על קהילת יהודי עדן עיינתי במסמכי הארכיון המרכזי הציוני הנוגעים לעניין, ושמה של המורה מרים בת יהודה החכם בא בהם לעתים קרובות. אישיותה הנמרצת של מורה זו, שעשתה רוב שנותיה בעדן, ועבודתה המסורה בחינוך בנות הדור הצעיר ובהפצת השפה העברית והרעיון הציוני משכו את תשומת לבי. על אף גילה הצעיר מאוד לא ידעה לאות, וביחסה הנלהב ללשון העברית עלה בידה להתגבר על האדישות ועל הקשיים שהציבו בפניה חלק מן הציבור היהודי והנהגתו במשך שלושים שנות עבודתה כמורה, כמנהלת בית ספר וכפעילה ציונית בעדן. מרים כתבה ושלחה עשרות מכתבים ודינים וחשבונות למוסדות הציוניים בארץ: הסוכנות היהודית, ההסתדרות הציונית, קרן היסוד, הקרן הקיימת לישראל והברית העברית העולמית. גם במכתבים ששלחו שליחים שונים בעדן למוסדות אלה ולארגונים לאומיים אחרים בעניין מצבה הכללי של הקהילה והחינוך שבה, נכתב רבות על מרים ופעולתה. תמוהה היתה בעיני העובדה שכנגד דמותה המצטיירת ממסמכים אלה כצעירה בעלת שיעור קומה, שבמשך עשרות שנים היתה תרומתה כה גדולה וחשובה לקהילת עדן ולתרבותה, לא נזכרה כמעט כלל בספרי הזכרונות והמחקר, לבד משורות מעטות. לצורך עבודתי בחקר יהודי עדן פגשתי אפוא כמה פעמים, ועמה תלמידותיה, בביתה שליד תל-אביב.

א. מבוא

בכל הנסיונות שנעשו בתחילת המאה העשרים להעלות את רמת החינוך וההשכלה בקרב יהודי עדן, לא נכללו בנות הקהילה - לא בחינוך הכללי

* ברכה כהן היא דוקטורנטית להיסטוריה באוניברסיטת חיפה. מורה להוראה חלופית (הוראה משקמת) מטעם האוניברסיטה העברית. בעבר מורה במכללה ע"ש דוד ילין בירושלים.

** המאמר פורסם בתימא, ו', תשנ"ח, האגודה לטיפוח חברה ותרבות, מכון המש"י.

ולא בחינוך העברי. אמנם כמה מן המשפחות האמידות הזמינו מורים פרטיים ללמד את בנותיהן שפות וחשבון, ומשפחות אחרות שלחו את בנותיהן לרכוש חינוך והשכלה בסיסיים בבית הספר הקתולי לבנות שניהלו נזירות; אך בניגוד לבנים, רוב הבנות בקהילה לא רכשו כל השכלה, לא בחדר ולא בבית הכנסת, שכן לבת נכונות תפקידים שונים במסגרת המשפחה בלבד ולא בקהילה. את שנות ילדותה המעטות והקצרות עברה הבת היהודיה בחיק משפחתה, ובה קיבלה הכשרה מאמה ומסבתה ליעודה העיקרי - למלא בעתיד את תפקידה בעבודות הבית ובחיי המשפחה. גם משפחת נשיא הקהילה, משפחת משה (מיסה) העשירה, לא הקנתה השכלה לבנותיה, בוודאי לא במסגרת בית הספר הקתולי, שהתנגדותה לו היתה עזה, ואף לא באמצעות שיעורים פרטיים. הנה כך מתאר מהלל העדני את האשה במשפחה זו: "והיא - אשה יושבת בית עשירה בת עשירים, ברשותה עובדים ועובדות [...] כל היום היא ישובה בכורסתה. לקרא בספר לא הסכינה, אף להכיר את צורתן של אותיות הספר לא למדה".¹ וכן כתבה המורה מרים, כי לפני שנת 1930 "לא ידעו הבנות קרא וכתב, והבערות והבורות שכנה בהן, היות ואז ההורים לא דאגו כלל לחינוך בנותיהן".²

תמורה משמעותית בתפיסת בני הקהילה ומנהיגיה ביחס לחינוך הבנות בעדן, העשירות והעניות כאחת, חלה עם יוזמתו של נשיא הקהילה בן הדור החדש, סלים מנחם משה (שימש בשנים 1924-1938), להקים מסגרת חינוכית לבנות. הדבר נתאפשר רק לאחר שהלכו לעולמם שני נשיאי הקהילה הקודמים - בנין מנחם משה (1922) ואחיו יהודה מנחם משה (1924). סלים מנחם משה, שהתחנך חינוך מודרני, ייסד בשנת 1928 בית ספר גדול ומודרני ושמו "סוכת שלום" בעבור הבנות (תחילה נקרא "גינת שלום"). הוא הזמין מארץ ישראל על חשבוננו את המורות חנה וינברג ואהבה חיותמן. המשכה, הרחבתה וביסוסה של פעולה זו נעשו בעבודתה החינוכית המסורה של מרים. למעלה משלושים שנה הקדישה להקניית חינוך עברי לתלמידותיה ולתלמידיה הרבים בקהילת יהודי עדן, מאמצע שנות השלושים ועד אמצע שנות השישים. כאשר החלה במפעלה היתה ילדה כבת תשע, המסייעת לאביה חכם יהודה ללמד בבית הספר שהקים.

1 מהלל העדני, בין עדן ותימן, ערך יוסף טובי, ג, תל-אביב תשנ"א, עמ' 215.

2 במכתב ללשכת הקק"ל (?), כ"ט בטבת תש"ד. הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), תיק A.230/142.

לא יהיה זה מדויק לקבוע כי נשאה לבדה בעול משימת החינוך העברי וכי היא היתה חלוצת המפעל הזה. אך ללא כל ספק עשתה את קידום החינוך העברי לבנות בעדן לעניין אישי ומרכזי בחייה והביאה לתמורה עצומה בחיי הבנות והנשים בכלל. לצורך כך ייחדה את זמנה, מרצה וכספה הדל, תחילה עם אביה ואחר כך בבית הספר לבנות שבנה סלים. בשנת 1940 אף הקימה מרים בביתה בית ספר עברי פרטי לבנות. מאות תלמידות מגיל שש ועד חמש-עשרה שנים רכשו אפוא את השכלתן מן המורה מרים בשני בתי הספר הללו.

ב. צעדיה הראשונים של מרים בחינוך העברי לבנות בעדן

מרים, שנודעה גם בשם מרים יהודה שלום, על שם אביה מסלם (כיום היא ידועה בשם סלם מרים ישועה), המשיכה כאמור את מפעל קודמותיה חנה וינברג ואהבה חיותמן, שעשו רבות למען החינוך העברי לבנות עדן; אולם כל אחת מהן נשארה שם זמן קצר יחסית, כשנה-שנתיים בלבד, אם כי יש לציין שחנה וינברג החלה עבודתה מן היסוד. מרים, שנולדה בשנת 1924, רכשה את חינוכה והשכלתה העברית מאביה חכם יהודה,³ בהיותה בת יחידה להוריה, ולמדה קריאה וכתובה, תפילה, תורה ותרגום אונקלוס, פירוש רש"י, מעט קבלה וחשבון. המשך חינוכה העברי והציוני היה מפי שתי המורות הנ"ל. מכיון שהיתה בין הבנות היחידות שידעו קרוא וכתוב, הסתייע בה אביה בהוראת תלמידי, כבר בהיותה בת תשע שנים, בחדר שהקצה לשם כך בביתו. בהיותה בת שתים-עשרה, חדורה כולה אהבת ארץ ישראל ורצון להקנות אהבה זאת לתלמידותיה, כתבה ללשכת הקק"ל בתל-אביב:

ברצוני לסדר ימי סרט למען הקק"ל ע"י תלמידות בית ספרנו כאן, אולם סרטי ענידה למאספי התרומות וגם סרטים אין לנו. [...] נכיר תודה לך אם יואילו נא לשלוח לנו סרטים של כל החגים והמועדים וביחוד של חמשה עשר בשבט בכדי שנספיק לסדר יום סרט. אנו משתדלות לנצל כל הזדמנות לטובת הקק"ל והנני מחכה בכליון עיניים למשלוח הסרטים, ונקווה, כי העבודה תתנהל ביתר מרץ.⁴

3 לדברי מרים הוא כונה בתאר זה משום שנהג לעמוד בבית הכנסת במשך כל התפילה ביום הכיפורים.

4 ט"ו בטבת תרצ"ו (28.12.1936). אצ"מ, תיק 5KKL/8197.

בשנתה הארבע-עשרה קיבלה מכתב מן הקק"ל,⁵ ובו נתבקשה להושיט עזרה מלאה לשליח ההנהלה הציונית בעדן, המורה יוסף בן-דוד, שעיקר פועלו היה למען הפליטים מתימן שבאו לעדן. במכתבו לקק"ל בעדן מיום 1 במרס 1938 מנה השליח שישה-עשר עסקנים ומורים שניתן להסתייע בהם, ומרים בכללם (במספר 7) כמורה לבנות. וכן ציין במכתב אחר (אמצע אייר תרצ"ח) לקק"ל, כי "מנהל הוא פעולה מקיפה בענייני הקרן הקיימת בעדן עם המורה מרים בת חכם יהודה".⁶ במכתבים אחרים (כ"ב בסיוון תרצ"ח ועוד) ביקש שוב ושוב מהקק"ל לכתוב מכתבי עידוד ותודה למרים על פעולותיה הציוניות, שכן היא צעירה ובעלת מרץ לפעולות אלו.

ג. פרשת הכסף שנעלם

כמה ממכתבי העידוד הללו נועדו אמנם להודות למרים על פעילותה הציונית הענפה ולהמריצה להתמיד בכך, אך לחלקם היתה מטרה נוספת. השליח בן-דוד עסק בשנים 1938-1939 באיתור כספי התרומות, בסך 35 לא"י, שנעלמו, כאשר היתה הקהילה שרויה במשבר כלכלי וחברתי בשל יציאת בני משפחת משה מעדן. מרים, שארגנה והפעילה עם תלמידותיה את התרמת בני הקהילה בעדן למען הקרנות הלאומיות, היתה אמורה לשלוח את התרומות להנהלה הציונית בירושלים, אך הכסף לא הגיע לשם. היא עצמה הודיעה לבן-דוד, ובמכתב מיום י"ד בניסן תרצ"ח (13.4.1938) ללשכה הראשית של הקק"ל בירושלים, כי "כיום אנו משתדלות לנצל כל הזדמנות לטובת הקהקה"ל ולהרחיב את הפעולה ביתר מרץ; ואת הסכום הנאסף בהשגחתי עד עכשו אנו מוסרות לרשות האדון מר שלום מנחם מיסה".

יחסו האמביוולנטי של בן-דוד למרים ולעניין הכסף התבטא במכתביו להנהלה הציונית. מחד גיסא השתדל להסיר ממנה כל חשד, אך מאידך ציין את תפקידה ואחריותה בהעברת הכסף לקק"ל ולקרן היסוד בירושלים.⁷

5 כ"ז בניסן תרצ"ח (28.4.1938). אצ"מ, תיק 5KKL/9762.

6 אצ"מ, תיק 5KKL/9762.

7 במכתב אל הקק"ל מיום 25.8.1938 מציין בן-דוד כי מדובר בסכום גבוה בהרבה, 100 לא"י, שנאסף בשנים תרצ"ב-תרצ"ז. במכתב זה הוא מציין שמרים מחזיקה סכום זה אצלה. אך הסכום הגבוה אינו סביר או שאינו קשור כלל במרים, לפי שבשנים אלה היתה ילדה קטנה. כן סותרים דברים אלה את דבריו בדבר מסירת הכסף. שם, שם.

מסתבר שהכסף שאספו מרים ותלמידותיה נמסר באפריל 1938 ובינואר 1939 לבאי כוחו של הנשיא סלים - יחיא אברהם ומיוש עודין, אפשר לאחר איומים עליה;⁸ אך עד שנתברר הדבר ביקש בן-דוד מן הקק"ל לשלוח מכתב למרים ולבקשה "שלא תשכח חובתה ואחריותה למען הקק"ל לכל הפחות להבא".⁹ כאמור, מרים, שלימדה בבית הספר לבנות מייסודו של סלים, ציינה במכתבה לקק"ל שמסרה את הכסף לשלום מנחם מיסה, וכי אינה יכולה למסור את הקופסאות והכספים בלי הוראה ממנו.¹⁰ במכתב לבן-דוד דרשה הקק"ל¹¹ במפורש ובתקיפות למסור את הכסף ישירות לרשותה ולא לרשות סלים, היושב בפורט-סעיד שבמצרים, והעירה: "מה בצע במרצה אם התוצאות הן שליליות?" מסתבר שגם בן-דוד, שדרש מהקק"ל לכתוב מכתב חריף למרים ואף הציע לאיים עליה במשפט,¹² הבין שהיא עובדת ברשותו ותחת סמכותו של סלים: "היא פוחדת אפילו למסור פרטים בענייני כספים. אתם יודעים איך עשירי המזרח מתייחסים לאלה שעומדים ברשותם",¹³ ו"כן היא פוחדת על עתידה".¹⁴

מתוך כוונה לגרום לכך שהכסף שאספה מרים יגיע לקק"ל, נדרשה מרים בתקיפות להחזיר את קופסאות הקרן הקיימת. זאת כדי להדגיש בפני מרים ובעיקר בפני ראשי הקהילה בעדן כי יש להפריד הפרדה ברורה בין כספי הפעילות הציונית לבין כספי הקהילה לצרכיה הפנימיים, וכי "אסור לעשות איזו פעולה שהיא בשם הקק"ל אם אין מעבירים לתעודתו את הכסף הנאסף מפעולות אלה וגם אין להחזיק את קופסות הקק"ל, שהן הרכוש שלה כאבן שאין לה הופכין בשעה שקופסות אלה יכולות לשמש מקור הכנסה לגאולת הארץ אם תמסרנה ליהודים אשר לבם לציון".¹⁵ כמה חודשים לאחר מכן, במכתב מאייר תרצ"ט (21.4.1939), דרשה הקק"ל מבן-דוד למנוע בכל תוקף כל פעולה מצד מרים לטובת הקק"ל. ביוני 1939 אף פנתה הקק"ל לחברי ועד יהודי עדן בפרשה זו וביקשה לברר את העניין ולפעול להשבתו, שכן "אין

- 8 על פי מכתבים של יוסף בן-דוד לקק"ל מ-22.6.1938 ומ-1.2.1939. שם, שם.
 9 שם, שם.
 10 י"ז באלול תרצ"ח (13.9.1938). שם, שם.
 11 י"א באב תרצ"ח (8.8.1938). שם, שם.
 12 י"ז באלול תרצ"ח (13.9.1938). שם, שם.
 13 22.6.1938. שם, שם.
 14 22.3.1938. שם, שם.
 15 כ"ז באלול תרצ"ח (22.9.1938). שם, שם.

להרשות בשום פנים ואופן מעילה בכספים שנועדו למטרה כה גדולה וקדושה כגאולת אדמת ארץ ישראל".

הפרשה, שנמשכה כמעט שנתיים, עוררה בקרב מנהלי הקק"ל בירושלים את התחושה שמרים הפסיקה את פעילויותיה הציוניות. במכתב למרים מיום כ"ט בתשרי ת"ש (12.10.1939) כתבו כי "מכמה עסקנים בעדן שמענו כי שוב קבלת עליך לעזור לעבודת הקה"ל בין אחינו בעיר זו. מצדנו אנו מקדמים בברכה את שובך לעבודת הקה"ל ומאחלים לך הצלחה מלאה מתוך שתוף פעולה עם הוועד של הקה"ל בעדן".¹⁶ מרים, שלא פסקה מעבודתה החינוכית והציונית ולו ליום אחד, ומכל הפרשה הגיעו לאוזניה אך הדים מעטים, לא הבינה במה דברים אמורים ועל איזו הפסקה מדובר; על כן השיבה בהשתוממות מהולה בצער במכתב מיום כ"ג בכסלו ת"ש (12.10.1939): "הנני מצטערת על הדגשתכם במכתב הנ"ל כי שוב קבלת עליך את העבודה. אני לא עזבתי את העבודה, אני המשכתי תמיד והנני גם ממשיכה לעבוד לטובת הקה"ל". בהתייחסה לעניין הכאוב של הכסף הוסיפה: "כידוע אני נתונה ברשות אחרים ולכן לא היה באפשרותי לשלוח את הכספים ישר אליכם, וכל הזמן הייתי לחוצה משני הצדדים, אני עבדתי על סמך כי הכספים ימסרו לתעודתם באמצעות המקבלים ממני".

פרשה עכורה זו היתה עלולה לסבך את מרים, הנערה התמימה שלא עברה את שנתה החמש-עשרה, על לא עוול בכפה. היא נטלה על עצמה להעניק חינוך עברי לבנות, ולאחר מכן גם לבנים, וכן לבצע את הפעילות הציונית בקרב אוכלוסייה אדישה ובקרב מנהיגות שאינה נלהבת במיוחד ממעשיה, ולא יכלה להבין את הטענות נגדה. ואכן, בסופו של דבר הובעה הערכה עמוקה לפועלה מפי בן-טוב מיסה, נשיאה האחרון של קהילת עדן. באמצע 1939 כתב בן-טוב לקק"ל, שקיבל החזר של 20 לא"י מדודו סלים מנחם מיסה, כסף שאספו תלמידות בית הספר לבנות מייסודו: "ובנוגע להמורה מרים יהודה היא דתית לאומית ומסורה למפעלכם וכל הזמן מתאמצת לעזור להקדן קיימת".¹⁷ אף בן-דוד, ששנה לפני כן ביקש לאיים על מרים במשפט, ציין ש"עתה היא עובדת חרוצה לטובת הקק"ל. [...] תכתבו לה דברי הערצה ובקשה כי תואיל להיות זריזה בעבודתה לטובת הקק"ל".¹⁸

16 אצ"מ, תיק 5KKL/11205.

17 י"ח בתמוז תרצ"ט (5.7.1939). אצ"מ, תיק 5KKL/9762. עוד הוא מציין במכתב זה, כי לשני האנשים באי הכוח של הנשיא אין כל שייכות לעניין.

18 1.8.1939. שם, שם.

וכן כתב באוקטובר 1939 "כי ענין הכספים שישנם אולי ברשותו של מר ס. מנחם מיסה לטובת הקק"ל, אין היא אחראית בכלום מכיון שהיא ממלאת תפקיד של מורה בבית הספר לבנות תחת פקודתו של ס. מנחם מיסה הנ"ל [...] ובהשפעתה נאסף סכום הגון",¹⁹ וכי "היא היתה רק מכשיר בידי אחרים".²⁰

לבד מדיווחה של מרים על מסירת הכסף לידי סלים מנחם מיסה, לא נמצא אפילו מכתב אחד ממנה אל ההסתדרות הציונית בארץ ישראל המתייחס להאשמות נגדה. נראה שהסיבה לכך היא תחושתה כי פעלה נכון בתנאים המיוחדים שהיו קיימים בעדן, במסרה את הכסף שאספו היא ותלמידותיה לבעל בית הספר; וכך אף אמרה לי בשיחה אתה בקיץ 1995. ואמנם, על סמך כל העדויות ניתן לקבוע כי שימשה מכשיר בידי גורמים לא ציוניים.

בלא כל קשר לפרשה זו, שנכנסה אליה שלא ברצונה ויצאה ממנה חפה מכל אשמה, יש להדגיש שבשל החינוך שקיבלה מאביה וממורותיה ובשל אישיותה הנמרצת והנהלת לרעיון הציוני, היא שביצעה את רוב הפעולות הציוניות בעדן והיא שעשתה למען החינוך העברי והציוני לבנות הקהילה, מעת שסייעה לאביה בקטנותה ועד עלייתה ארצה בשנת 1965.

ד. חינוך עברי לבנות בעדן

עשרות המכתבים שכתבה מרים להנהלת ההסתדרות הציונית ולברית העברית העולמית, וכן דיווחיהם ומכתביהם של השליחים בעדן, מלמדים על מצב החינוך העברי בעדן, על החינוך בקרב הפליטים מתימן, ועל חינוך הבנות בעדן בכלל ובשנים שבהן פעלה מרים כמורה בפרט, מאמצע שנות השלושים ועד עלייתה ארצה בשנת 1965. מרים המשיכה את מפעל קודמותיה, חנה וינברג בשנים 1929-1931 ואהבה חיותמן בשנים 1932-1933, שפעלו כל אחת בנפרד ובנו מן היסוד את מערכת החינוך העברי לבנות. מרים ביססה את החינוך והרחיבה אותו, עד שכלל גם את הבנים בתקופה שלאחר הפרעות ביהודים בחודש נובמבר שנת 1947.²¹

19 10.10.1939. אצ"מ, תיק 5KKL/11205.

20 14.2.1939. אצ"מ, תיק 5KKL/9762.

21 29.11.1947, היום שבו אישרה עצרת האומות המאוחדות את ההחלטה על חלוקת

ארץ ישראל ועל הקמת מדינה יהודית.

תכנית הלימודים בבית הספר של מרים היתה מבוססת בעיקר על לימודים עבריים שהושתתו על טהרת השפה העברית ועל הקניית הרעיונות הלאומיים. התלמידות למדו עברית מתוך ספרי לימוד וספרים עבריים שונים שנושאייהם המרכזיים היו: עם ישראל ועברו, התני"ך, ארץ ישראל, הרעיון הלאומי והשפה העברית. ברשימת הספרים שביקשה מרים מהנהלת ההסתדרות הציונית ומן הברית הציונית העולמית נכללו בין היתר: "מקראות" לכיתות א'-ג', סיפורי המקרא של ח"י ביאליק וחי' רבניצקי, סיפורי ש' בן-ציון, מילון עברי, מילון עברי-אנגלי ומילון אנגלי-עברי של י' גרזובסקי, חוברות מנוקדות לקריאה של רחל פייגנברג, ספר ללימוד שפת האידיש, ספר ללימוד תווי נגינה בפסנתר ומשחקים מעניינים.²²

מרים ביקשה לחבב על תלמידותיה את השפה העברית, את לימודי התני"ך ואת אהבת ארץ ישראל באמצעות שירה ומשחק. לפיכך נכללו בבקשותיה ספרי שירה עם תווי נגינה, לוטו תמונות ללימוד הקריאה, משחק האבות, משחק פתגמים, משחק שאלות ותשובות בתני"ך ועוד.²³ בכלל המקצועות לימדה מרים גם סריגה ורקמה, והיא אף כיסתה את גרעונות בית הספר ממכירת סריגים. החל בסוף שנת 1936 הרבתה מרים בבקשות חוזרות ונשנות לשלוח לה סרטי ענידה למאספי התרומות וכן סרטי קולנוע על החגים והמועדים לעריכת ימי סרט, כדי לעודד את הציבור היהודי בעדן להתאסף ולתרום למען הקרנות הלאומיות בארץ ישראל. מדבריה במכתב להנהלת ההסתדרות הציונית ולקרן הקיימת ניכרו התלהבותה ומסירותה למפעל הציוני: "אנו משתדלות לנצל כל הזדמנות לטובת הקהק"ל".²⁴ בקשותיה מסוג זה, נאשורות לעתים, נשמעות שוב ושוב במשך שנות עבודתה בחינוך, בהוראה ובפעילותה הציונית.

מרים גדלה וחיתה בתוך הציבור היהודי בעדן והכירה אותו על כל צדדיו. על כן לא נרתעה מהיות ציבור זה בעל השקפה ציונית קלושה, כדברי בן-דוד לקרן הקיימת,²⁵ וכי "אין הם מעוניינים הרבה בבנין הארץ". בכל עשרות מכתביה ודיווחיה מיעטה מרים למתוח ביקורת על הציבור היהודי בעדן. אדרבה, אף שנתקלה בקשיים, באדישות ובחוסר מעש מצד חלק מן

22 כ"ב בחשוון תשי"ג (2.11.1942). אצ"מ, תיק A230/132.

23 אפריל 1943. אצ"מ, תיק 5S/802.

24 28.12.1936. אצ"מ, תיק 5KKL/8197.

25 1.3.1938. אצ"מ, תיק 5KKL/9762.

הציבור וממנהיגיו, היא פעלה לעתים כמעט לבדה ועשתה הכל כדי להפיץ את השפה העברית ואת הרעיון הציוני.

מרים פעלה בארבעה מישורים המשלימים זה את זה:

1. חינוך והוראה. בתחילת דרכה לימדה מרים את בנות עדן ב"בית הספר לבנות ע"ש סלים" שבנה סלים מנחם מיסה. בית הספר נועד ל-350 תלמידות, אך בפועל למדו בו רק כמאתיים תלמידות; בכל אחת משש הכיתות א-ו' למדו כעשרים עד שלושים תלמידות. לאחר שכיחנה כמורה וכמנהלת בבית ספר זה, הקימה מרים בתחילת שנת תש"א (ספטמבר 1940)²⁶ בית ספר פרטי בביתה והמשיכה ללמד בו את בנות עדן. בית ספר זה הוקם ביוזמתה וללא קבלת סיוע משום גורם פרטי או מוסדי, "על אף כל ההתנגדויות והמעצורים שנתקל בהם בית-הספר לבנות שנוסד בתחילת שנת תש"א הולך ומתקדם במידה ניכרת במשטר מופתי בסדר הלמודים עד להפליא, כמובן בלי שום עזרה ארגונית מאיזה מוסד או יחיד".²⁷ היא לימדה בבית ספר זה בשתי משמרות. בדיווחה להנהלה הציונית בירושלים ציינה כי בשנת 1942 למדו בבית ספרה 34 תלמידות: 8 תלמידות בגיל 6 עד 14 בכיתות א'-ג' במשמרת בוקר; 26 בגיל 16 עד 20 בכיתות א'-ד' במשמרת ערב. מרים לא הסתפקה בדאגה לבנות ממשפחות אמידות, שיכלו לשלם שכר לימוד של כ-80 מיל לתלמידה לחודש, אלא צירפה אליהן 15 בנות עניות ויתומות שלמדו ללא שכר לימוד, ואף סיפקה להן ספרי לימוד. במכתבה להנהלת ההסתדרות הציונית במרס 1943 ציינה כי "אני כאן מכהנת בתור מורה ראשית זה 10 שנים ומתפעלת לצין כי ההתקדמות כאן להפצת שפתנו הולכת וגוברת במידה רצויה הודות לספרים המתקבלים מהארץ".²⁸

בדין וחשבון מכ"ט בטבת תש"ד (תחילת 1944) ששלחה מרים להנהלה הציונית, ציינה כי בית ספרה גדל לכדי 180 תלמידות. מובן מאליו כי הגידול נבע מחד גיסא מכך שהתלמידות נטשו את בית הספר של סלים משום שהעדיפו ללמוד דווקא אצל מי ששמה הלך לפניו, ומאידך גיסא -

26 ראובן אהרוני, יהודי עדן: קהילה שהיתה, תל-אביב תשנ"א, עמ' 225, כותב שבית הספר של מרים הוקם ב-1944.

27 כ"ט בטבת תש"ד. אצ"מ, תיק A230/A142.

28 כ"ה באדר א' תשי"ג (2.3.1943). אצ"מ, תיק Ss/802.

בעקבות השינוי בהלך הרוח בקרב הקהילה היהודית השמרנית ביחס לחינוך הבנות. מרים תיארה את תנאי הלימוד הפיסיים הקשים: בית הספר ממוקם במבנה בלתי מתאים לייעודו, ארבעה חדרים לא מרווחים ולא היגייניים; החום בימי הקיץ מעיק וקשה והאוויר מחניק. מכיוון שהחצרות והחדרים אינם מרוצפים, מרובה בהם האבק, הגורם למחלות וללכלוך. תנאים קשים אלה ותאורה שאינה של חשמל יוצרים רושם עלוב ביותר. 180 התלמידות לומדות בכיתות א'-ה' החל בגיל 5 במשמרת א', ואילו 38 תלמידות אחרות מגיל 16 ועד 22 לומדות מן השעה 4 אחרי הצהריים ובערב במשמרת ב', פעמיים בשבוע, כל פעם חצי מן הקבוצה הבוגרת. התלמידות הבוגרות באו ללמוד בבית ספרה של מרים לאחר סיימן את יום הלימודים אצל הנזירות בבית הספר הקתולי או שהיו בנות למשפחות אמידות שבאו לאחר סיום הלימודים אצל המורים הפרטיים בבית הוריהן. אמנם מרים לימדה בשתי המשמרות, אך נאלצה לדחות תלמידות בוגרות ונשואות מחוסר מקום ומחסור יכולת לשלם. תנאים קשים אלה מפורטים בדו"ח של מרים ובדו"ח של פרופ' ג' פרנקל, שבאמצע שנת 1946 נשלח מטעם אגודת אחים בלונדון (AJA) לעדן כדי לבדוק בקהילה את מצב החינוך. אך המאמצים הרבים שהושקעו בבית הספר, וכן המסירות וההתלהבות מצד המורות, מרים ותלמידותיה הבוגרות, עשוהו למוסד חינוכי ראוי לשבח, שתלמידותיו מתקדמות יפה.

על אף גילה הצעיר הצליחה מרים להקנות לתלמידותיה את הדיבור העברי.²⁹ לימוד קריאה נעשה בשיטה מיוחדת, קלה, שמרים בנתה בכוחות עצמה במשך שנותיה הראשונות בהוראה: הכרת מספר קטן של אותיות ובניית מילה מאותיות אלה, כגון "בד" מן האותיות ב, ד; ובהמשך - הוספת אות חדשה, דרך משל, ק, ויצירת מלה חדשה משלוש האותיות הללו, כגון "בדק". נחמיה בקמן, חייל ארץ ישראלי ששירת בצבא הבריטי ופעל בקרב הנוער היהודי בעדן בשנת 1944, העיד שהיא עובדת לפי "השיטה של מורות בארץ. [...] כמעט כל בנות עדן שולטות בשפה העברית";³⁰ וכי הודות לפועלה במשך 12 שנות עבודתה "מדברות רוב הבנות בעדן עברית צחה".³¹ במכתב ל"הברית העברית העולמית" בתל-אביב באוגוסט 1943,

29 מרים סיפרה לי בראיון שערכתי עמה, כי תלמידה שנתפסה מדברת בשפה הערבית נדרשה לשלם קנס זעום לטובת הקק"ל.

30 10.1.1944. אצ"מ, תיק 5S/802.

31 כנראה מינואר 1945. אצ"מ, S25/5293.

בבקשתה לשלוח ספרים לספרייתה הדלה, ציינה מרים: "אצלי העבודה הולכת ורבה בשטח החנוך, כיום יש לי כ-170 תלמידות כחצין מתקדמות ונחוץ להם ספריה להחלפה".³²

במכתב אחר לאותו מוסד ששלחו חברי ועד ההנהלה של הסניף בעדן, שמרים נמנתה עמהם, צוין "כי השפה העברית אינה שגורה בפי החניכים (מה שאין כן בבנות) והעובדה הזו מדאיגה עד מאד".³³ בשנה שלאחר מכן תיאר יוסף בדיחי את מצב החינוך והתרבות בקרב יהודי תימן ב"עם וספר" (אלול תש"ו, עמ' 62), בטאונה של "הברית העברית העולמית". בדבריו על החינוך בעדן כתב: "ביה"ס העברי לבנות אשר עומדת בראשו הגב' מרים בת יהודה, מוסד לתפארת הוא. שפת ההוראה בביה"ס - עברית. [...] אתה תמה ליכולת החניכות וכושר העמידה אשר גילתה הגב' מרים בת יהודה לבדה. ללא כל עזרה מן הצד החלה מרים בת יהודה בטפוח השפה העברית בין בנות עדן וממתי מעט הגיעה למספר של 200 בנות חניכות בביה"ס הזה ועוד ידה נטויה". מרים אף פיקחה על כיתת בוגרות מפליטי תימן בעדן עקב מחסור חמור במורים בקרבם.³⁴ במכתב להנהלה הציונית מט"ו באדר ב' תש"ה (12.3.1945)³⁵ חזרה מרים וציינה כי מספר התלמידים גדל לכדי 208, אך תנאי הלימוד קשים: "בית ספרנו מתקדם על אף כל המכשולים, אך לצערי המקום צר מהכיל ובלתי הגיוני. [...] בקיץ אנו סובלים מאד". אמנם השיפור המקווה בתנאים הפיסיים לא נעשה, לא בידי הקהילה בעדן ולא בידי הסוכנות היהודית, אך הערכה למעשיה נשמעה לאורך כל שנות עבודתה, כגון "אנו מחשיבים את עבודתך החנוכית ורוצים לתמוך בה".³⁶

בשנת 1950 הידרדר מצב החינוך בקהילת עדן, הן מבחינת מספר התלמידים, שפחת לכדי 80, והן מבחינת מספר המורים וצמצום התקציב לניהולו. מרים דיווחה כי למעלה מ-80 תלמידות נמצאות מחוץ לכותלי בית הספר ללא כל חינוך, חלקן משום שהוריהם לא יכלו לשלם שכר לימוד וחלקן משום שהיו עסוקות בעבודה במשק ביתן. היא חוזרת

32 כ"ט באב תש"ג (30.8.1943). אצ"מ, תיק A230/134.

33 ד' בשבט תש"ה. אצ"מ, תיק A/230A 142.

34 דין וחשבון מאת עובדיה טוביה לסוכנות היהודית מ-28.12.1945. אצ"מ, תיק 5KKL/14740.

35 אצ"מ, תיק 5S/802.

36 ג' בסיוון תש"ה. שם, שם.

ומתארת את התנאים הפיסיים הקשים, חוסר ניקיון וחוסר אוורור: "המצב הוא אנטיסניטרי בהחלט".³⁷ עוד הוסיפה מרים כי כדי לכסות את גרעונות בית הספר, נאלצות המורות והתלמידות "לעסוק במלאכת יד יומם ולילה [...] ונוסף לכך לדאוג לסדר המוסד ונקיונו". מדין וחשבון זה עולה כי הסיבה למצוקת בית הספר היתה הימנעות הקהילה וארגונים שמחוץ לעדן לסייע מבחינה כספית. מרים יוצאת מחד גיסא נגד אדישות הקהילה, ומאידך גיסא - נגד הגיוינט, שהפסיק את סיועו הכספי לאחר צאת השליחים ובאי כוחו מעדן. עוד עולה מדבריה כי שתי בעיות חדשות נתעוררו בשנה זו: א. ההוראה הבלתי מודרגת - רמת הידיעות של התלמידים לא היתה אחידה "ורבו הקשיים ללמד בבת אחת כתות בלתי מודרגות". אך מרים נאלצה ללמד בדרך זו עקב מחסור במורים ובתקציב; ב. החינוך המעורב - עקב הבעיות שהתעוררו בקהילה ובמערכת החינוך, נאלצה מרים ללמד את הבנים והבנות באותן כיתות. מרים ציינה כי מצב זה מעורר קשיים מרובים וכי "לעתים מתלקחים ויכוחים סוערים בין הילדים והילדות מלווים לגלוג אחד על חשבון השני. [...] אוירה של הקנטות ועלבונות גורמת תקלות".

בשנים 1951-1952 דיווחה מרים שמספר התלמידים פחת לכדי 80, עקב ההגירה מעדן לאנגליה והעלייה הגדולה לארץ ישראל לאחר הפרעות בסוף שנת 1947 ולאחר הקמת המדינה. מחוסר מורות נאלצה לסגור שתי כיתות, גן חובה וכיתה א' וללמד את ארבע הכיתות שנותרו בשלוש משמרות: "אין קול ואין קשב, קולנו כקול קורא במדבר".³⁸ היא ביקשה מהנהלת ההסתדרות הציונית לפעול כדי להציל את בית הספר מסכנת התמוטטות הנשקפת לו, שכן בשל המחסור במורות שבו התלמידים ללמוד - כבעבר הרחוק - במיסיון או בחדר. אמנם עשרות התלמידים שנותרו בבית הספר לומדים אצלה, והם עושים זאת על טהרת השפה העברית, אך יש שהתלמידים מסתובבים מוזנחים ללא כל חינוך כשהם מבלים במשחקי עפיפונים וגולות, בשעה שהיא מלמדת בכיתה אחרת.

מתוך מודעות לגילה הצעיר ולנסיגה המועט, ומתוך רצון לבצע את המשימות העבריות-החינוכיות באורח מושלם, ביקשה מרים ללמוד מן המנוסים ממנה בתחום ההוראה וההדרכה. במכתבים להנהלת ההסתדרות

37 עם וספר, סיוון תשי"י, עמ' 25.

38 ז' באב תשי"א. אצ"מ, תיק 5s/12166.

הציונית ביקשה שישלחו לה הוראות חינוך בשטחי עבודתה, כדי שתוכל ללמוד מן הניסיון החינוכי בארץ ישראל לצורך עבודתה בעדן. בשנת 1943 הפנתה הנהלת ההסתדרות הציונית בקשות אלה למרכז הסתדרות המורים.³⁹ אביעזר ילין, חבר מרכז הסתדרות המורים, הביע במכתב תשובה למרים את שמחתו להיענות לבקשתה לבוא עמה בקשרים בכל הנוגע לעבודתה כמורה להוראת הלשון העברית בעדן ובכל אשר תבקש.⁴⁰ אך לדברי מרים, לא קיבלה כל עזרה מהסתדרות המורים.

2. ה ס פ ר י ה. מפעל חשוב שהקימה מרים היה ארגון ספרייה. בספרייה היו ספרים מן הספרות העברית, כגון "אהוד בן גרא" של י"ש, "בת ציון" של יהודה בורלא, וספרים מן הספרות הכללית, כגון "בן המלך והעני" של מארק טוויין, "הלב" של א' ד'אמיצ'יס, וכן ספרי עיון כגון ספרים לשמירת ההיגיינה וספרי פסיכולוגיה. מרים פעלה בתחום זה מתוך אמונה כי התלמידות חייבות להחיות את שפתן העברית ולהעשירה על-ידי קריאת ספרים. הספרייה שימשה גם את הגברים והנשים ואת התלמידות שסיימו לימודיהן בבית הספר. פעמים רבות התלוננה בפני הקק"ל כי הספרייה דלה וביקשה שישלחו לה ספרים כדי שהקוראים יוכלו לקרוא גם במשך החגים. מרים ציינה בכאב כי בשל המחסור בספרים, הולך ופוחת מספר הקוראים.⁴¹ בכל זאת ציינה בגאווה ובסיפוק את התפעלות החיילים, המלחים והתיירים שהגיעו לעדן, לא רק מצלצול השפה העברית הצחה הנשמעת בפי תלמידותיה, אלא גם מספרי הקריאה העבריים המודרניים בסביבה ערבית כעדן.⁴²

הספרייה הגיעה לרמתה הסבירה לאחר שנים רבות של בקשות והזמנות ספרים שהפנתה מרים אל הנהלת ההסתדרות הציונית. על חלק גדול מן הספרים שילמה במישרין ל"ברית עברית עולמית" ולהנהלת ההסתדרות הציונית או להוצאות הספרים "אחיאסף" ו"מסדה".⁴³ בתחילת שנת תש"ד חתמה מרים על עיתוני "הד החינוך" ו"החינוך", שיצאו מטעם הסתדרות המורים בירושלים, ואף ביקשה מ"ברית עברית עולמית" לשלוח לה ספרי

39 2.3.43 ו-24.3.43. אצ"מ, תיק 5s/802.

40 ד' בניסן תשי"ג (9.4.1943). שם, שם.

41 כ"ט באב תשי"ג (30.8.1943). אצ"מ, תיק A134/230.

42 כי בטבת תשי"ד. אצ"מ, תיק 230A/142.

43 מרס-אפריל 1943. שם, 5S/802.

חינוך, פסיכולוגיה ופדגוגיה למורים.⁴⁴ נוסף על כך שלחה אליה הנהלת ההסתדרות הציונית ספרים שונים כגון "מזמורים לחייל" ושני כרכים של ספרי מ' סמילנסקי "פרקים בתולדות הישוב".⁴⁵ באחת ההזמנות מהנהלת ההסתדרות הציונית ביוני 1943 ביקשה מרים ספרי "מקראות חדשות" ומילונים וכן ספרים שונים ובכללם "יציאת מצרים" של נ' גוטמן, "עכסה בת כלב" של י' שץ, "באין משפחה" של הקטור מלו, "בת המלך ובן זוגה" של ח"נ ביאליק, "בירוניקה" של שומכר, "הנודד הקטן" של א' ד'אמיצ'יס, "הבן הנודד" של א' שטיינמן, "הוא אמר לה" של י"ח ברנר, "מיכאל סטרוגוב" של ז'ול וורן, "חיי המין של האדם", חוברות בריאות, ספר בישול וכן תמונות של חיות, בהמות ועופות ומפת ארץ ישראל גדולה מתוחה על בד.⁴⁶

3. ה ת ע מ ו ל ה ה צ י ו נ י ת. מרים נטלה על עצמה את עיקר הפעלת התעמולה להפצת הרעיון הציוני בעדן. תחום זה כלל: הפצת השקל, עריכת כנסים, הרצאות וחגיגות בנושאים לאומיים ואיסוף כספים לקרנות הלאומיות. אף עודדה את תלמידותיה להתנדב לכך. במכתב להנהלת ההסתדרות הציונית מאפריל 1943 ציינה: "זה שנים רבות שאני נותנת את מיטב יכולתי ומאמצי לחיים הציוניים".⁴⁷ כמו ברבים ממכתביה בעבר להנהלת ההסתדרות הציונית, ביקשה "לשלוח לי סרטים של ל"ג בעמר וכי בתמוז עם חמר תעמולה והרצאות כדי להפיץ בקרב הצעירות". מרים בדומה לשליחים-מורים יוסף בן-דוד ועובדיה טוביה, הפנתה פעמים רבות להנהלות הקרנות הלאומיות השונות בקשה קבועה מעין זו: "הנה כי תמוז בא ואין לנו כל חומר והתלמידות דורשות את זאת ואין בידינו לתת את בקשתן, והדבר חשוב לשם חנוך לכל הפחות".⁴⁸

מרים ידעה שיש להשקיע הרבה בעבודה החינוכית והלאומית בקהילות עדן וכי היא זקוקה לעזרה כדי לבצעה. ואמנם הגיעו אל הקהילה ארמנדו ניסים כמיופה הכוח של הסוכנות בעדן, ושליחים בודדים שבאו לזמן מוגבל כגון יוסף בן-דוד שפעל משנת 1938, ועובדיה טוביה שפעל משנת 1945. בהכירה בתרומתם החשובה של אישים אלה לחינוך העברי ולרעיון

44 כי בטבת תש"ד. אצ"מ, תיק 230A/142.

45 כ"ד באדר ב' תשי"ג (31.3.1945). אצ"מ, תיק 5S/802.

46 18.6.1943. שם, שם.

47 שם, שם.

48 1.7.1944. אצ"מ, תיק 5KKL/13242.

הציוני, ביקשה מרים מהנהלת ההסתדרות הציונית להרבות בשליחת עסקנים, בנימוק שככל שיגדל מספרם, תגדל ההכנסה למען מימוש הרעיון הציוני בארץ ישראל.

לאחר יותר מעשר שנות עבודה מאומצת ואינטנסיבית עם תלמידותיה בחינוך ובתעמולה ציונית, קיבלה מרים, והיא אך בת עשרים שנה, מכתב הערכה ועידוד מטעם הקק"ל על מפעליה: "אנו מקווים שבבית הספר הפרטי לבנות שבהנהלתך יעלה בידך לספק את עבודת הקהק"ל בין התלמידות כאשר עם לבבך מאז [...] ואנו מאחלים לך הצלחה בפעולתך החינוכית בין ילדי ישראל בעדן ובעבודתך למען ארץ-ישראל וגאולת הארץ בפרט".⁴⁹ בדומה למרים, גם הקק"ל ראתה בעבודתה החינוכית את הכשרת הבסיס והכנת הקרקע לזריעת הרעיונות הציוניים בקרב ילדי עדן. במכתביו אל הקק"ל, שיבח בן-דוד את פעילותה למען הקרנות הלאומיות בתעמולה ובהתרמה, וציין כי אף תרמה מכספה בעילום שם למען הקק"ל.⁵⁰ עם זאת הרבה לכתוב לראשי הקק"ל וביקשם שיכתבו למרים שלא תתרושל בעבודתה. עניין זה מפליא ביותר, לפני ששניהם עבדו בשיתוף פעולה מלא, כאשר מרים מקדישה את רוב היום לחינוך הדור הצעיר ואף הבוגר, להפצת השפה העברית, לאיסוף כספים לתעמולה ולעשייה ציונית. החייל נחמיה בקמו, שפעל בעיקר במסגרת בית הספר של מרים, העיד עליה: "את עיקר התעמולה למען הקרן הקיימת עושה המורה מרים שיש לה בית ספר פרטי. [...] היא מנהלת תעמולה ציונית חזקה בין התלמידות".⁵¹

4. הקמת מועדון עברי. מרים פעלה רבות להקמתו ולהפעלתו של מועדון ציוני לנוער, בעיקר לבנות, ששמו "ארגון צעירים עברים". אמנם מועדון מסוג זה הוקם לראשונה בשנת 1928 בידי משה בן-טוב והוא אף עמד בראשו; אולם מטרת הארגון של בן-טוב היתה הרחבת הדעת באופן כללי, ואילו מטרת הארגון של מרים היתה לאומית-עברית. מרים החלה להפעילו מחדש על בסיס עברי בשנת 1944. היא יזמה הרצאות בנושאי המקרא וחגי ישראל, ואזכרות לאירועים ולאישים לאומיים. לקראת אירועים אלה הכינה בעצמה את קטעי הדקלום ואימנה תלמידיה לקריאתם הרהוטה.

49 18.6.1943. שם, שם.

50 אפשר מחמת הצניעות ואפשר מחשש מפני גורמים אנטי-ציוניים. 5.1.1941. אצ"מ. תיק 5SKL/11205.

51 כנראה בינואר 1945. אצ"מ, תיק 25S/5293.

באפריל 1944 כתבה לקק"ל: "בבקשה הואילו נא לקשר אותנו עם הסתדרות הצופים העברים בארץ שישלחו לנו ידיעות בנוגע לזה וחמר תעמולתי, כי יש ברצוננו לארגן תנועת הצופיות (או אפילו תנועה אחרת אם אפשר) היות וכאן רבן ככלן אינן מפותחות בחנוך עצמי ובכל המובנים וכן רצוי דוקא לארגן אך ורק ברוח הלאום שבארץ".⁵² מרים הבינה את חשיבות קיומו של ארגון מסודר שירכז את כל הכוחות המעוניינים בהפעלת הציבור היהודי, לשם הקמתה של תנועה ציונית חלוצית בעדן. ד"ר א"ל לויטרכך מהנהלת ההסתדרות הציונית בירושלים כתב למרים בדצמבר 1944, כי "מפי חברים מא"י הנמצאים עכשו בעדן וגם ממקורות אחרים נודע לנו על יסוד מועדון לנוער הציוני במקומכם והיות ואנו יודעים שאת בין הכוחות הכי פעילים בשדה העבודה הציונית בעדן לכן אנו פונים אליך בבקשה להתקשר אתנו בנדון השתתפותך בפעולת המועדון. [...] אנו רוצים שהמועדון הזה יהפך למרכז חזק של התנועה הציונית בעדן ומוכנים לעזור לך כפי מיטב יכולתנו וכוחותינו על ידי משלח חמר תעמולה, ספרים וכו".⁵³

ההנהלה הציונית בירושלים קיבלה בשמחה את נכונותה של מרים להקים מועדון עברי בעדן עקב היכרות רבת שנים עמה, מה גם שהיתה היחידה באותה עת שנטלה על עצמה משימה ארגונית קשה זו, על אף המכשולים הרבים. לויטרכך היה מודע לכך שיש לרכז את המאמץ מצד כל הגורמים לשם פיתוח הגרעין הארגוני הראשון שנוסד כמועדון, ומשום כך ביקש ממרים להפוך את המועדון למוסד בר-קיימא ולמרכז לכל העבודה הציונית בעדן על כל ענפיה.⁵⁴ לכן מוזר היה מעשהו של ארמנדו ניסים, מיופה כוחה של הסוכנות בעדן, שבשנת 1939 פתח מועדון מיוחד, שהתיימר להכשיר את חבריו לעבודה ציונית, אלא שהפעילות בו נעשתה בשפה האנגלית. אין פלא שפתיחת המועדון עוררה חששות בלבה של מרים, שמא יהיה המועדון "האנגלי" גורם תחרותי ויפגע במועדון העברי שהקימה והפעילה, ובסניף "הברית העברית העולמית" שהקימה בתחילת 1945.⁵⁵ מעניינת עדותו של נחמיה בקמן על דברי ארמנדו ניסים ביחס לקהילת עדן, במכתבו להנהלת ההסתדרות הציונית: "אי אפשר להאמין ליהודים

52 כי בניסן תש"ד (13.4.1944). אצ"מ, תיק SKKL/13242.

53 כ"ד בכסלו תש"ה (10.12.1944). אצ"מ, תיק SS/802.

54 י"ג בטבת תש"ה (29.12.1944). שם, שם.

55 ט"ו באדר תש"ה. שם, שם.

עדן [...] לא יצא כלום מארגון ציוני במקום".⁵⁶ בדומה לחששותיה של מרים, אף הנהלת ההסתדרות הציונית בירושלים חששה מפיצול הכוחות בין כמה גופים; וזו היתה תגובתה: "קצת תמוה בעינינו שהכוחות הפעילים במקום לא הצליחו ליצור מסגרת ארגונית אחת".⁵⁷ מרים חששה גם מן התדמית "האנגלית" של המועדון שהקים ארמנדו ניסים, לפי שנגד את רעיון העבריות ואת סיסמת מרים ותלמידותיה: "עבריה, דברי עברית", וכן מן התדמית החברתית היהירה כלשהו של מועדון לבעלי השכלה אנגלית. לעומת זאת, היה המועדון שהפעילה מרים פתוח לכל חבר בעל הכרה לאומית-עברית, בלא קשר להשכלתו או למעמדו החברתי. ואכן, ההנהלה הציונית בירושלים כתבה למרים, שמצפים ממנה ל"הגברת הפעולה ורכוז הכוחות במסגרת ארגון אחיד. [...] אנו יודעים שבהגשמתה של תכנית הארגון הציוני המאוחד בעדן יכולים אנו לסמוך על עזרתך ועבודתך המסורה הידועה לנו מזמן".⁵⁸ במפתיע, לא נמצאו פניות אל ארמנדו ניסים, מיופה הכוח של הסוכנות בעדן, לרכז את הכוחות במסגרת ארגונית אחת.

בשנת 1946 דיווח יוסף בדיחי על התרשמותו הרבה מן האווירה העברית השוררת במועדון העברי של מרים: "מדי ערב בערב תשמע האוזן את צלילי השפה העברית ולא ירחק היום ובפי בנות יהודי עדן תשמע רק השפה העברית". לדבריו, כשהזדמן באקראי לאחד מבתי הקולנוע בעדן, שמע את צלילי השפה העברית בפי "בנות שהיו יושבות בצוותא ומשיחות ביניהן בלי משיים".⁵⁹ מרים ביקשה שוב ושוב תמונות של מנהיגי התנועה הלאומית וגדולי האומה כגון וייצמן, אוסישקין, הנרייטה סאלד, הרצל, סוקולוב, ביאליק וטשרניחובסקי, חומר תעמולה מעניין לימי הזיכרון הלאומיים, לימי סרט ולחגים בעבור המועדונים, בתי הספר וסניף "הברית העברית העולמית".⁶⁰ בקשות חוזרות ונשנות אלה, שלעתים נשמעו יותר כתחינות וקריאות ייאוש, מלמדות שהתקשורת בין ההנהלה הציונית בירושלים לבין שליחיה ופעיליה בעדן היתה לעתים משובשת.

56 16.1.1945. שם, שם.

57 ג' בסיוון תשי"ה (15.5.1945). שם, שם.

58 א' באדר א' תשי"ו (4.3.1946). שם, שם.

59 עם וספר, אלול תשי"ו, עמ' 62.

60 כ' בסיוון תשי"ה (15.5.1945; 1.6.1945). אצ"מ, תיק 5SKKL/13242.

בשנת 1944, כאשר שותקה פעולת הקק"ל מחוסר הנהלה קבועה, היחידות שטיפלו בנושא התעמולה הציונית היו המורות מרים בת יהודה ואסתר מרי סלומון. בן-דוד פנה אל הקק"ל בבקשה לשלוח להן דברי "עודד ותשורה כלשהיא כגון איזה ספר משל קק"ל וכו'";⁶¹ כמו כן ביקש להעניק למרים סמכות בלבדית לטפל בנושא התעמולה הציונית. בדבריו הודגשו הקשר והתלות בין החינוך בעדן לבין התעמולה הציונית. החינוך העברי היה ככלי ריק ללא התוכן הציוני, ואילו הרעיון הציוני, שחיפש כר לפעולתו, מצא בבית הספר ובחינוך התלמידים. בן-דוד אף התנה את עניין משלוח המורים לעדן בכך "שאם ישלחו איזה מורה או מורה לעדן, צריך להסביר להם מראש את שאלת הקהק"ל בעדן".⁶² לדעתו, אחת מתכונות המורה ההכרחיות היא זו שמרים ניחנה בה: הכרה לאומית והבנת החשיבות של פעולה למען המטרות הלאומיות.

דברים אלה משמעותיים במיוחד לאור העובדה המצערת שתעמולה כזו לא נעשתה באורח יסודי ועקבי, לא בקרב תלמידי בית הספר לבנים ולא בקרב תלמידות בית הספר הציבורי לבנות, וזאת מכיוון שחלק מן הציבור היהודי והמנהיגות של יהודי עדן לא תמכו ברעיון הציוני ובתעמולה הציונית. אפשר שזו אחת הסיבות העיקריות, לבד מן הסיבה הכספית ועזיבת משפחת הנשיא את עדן, לכך שמרים פרשה מתפקידה כמורה ב"ביה"ס לבנות על-שם סלים" והקימה בית ספר פרטי. בבית ספר זה היתה מרים עצמאית לחנך לפי ראות עיניה ולממש את האידיאולוגיה החינוכית-הלאומית שבה האמינה, שדגלה בכך שאין להפריד בין חינוך הדור הצעיר לבין הקניית החזון הלאומי. ואכן, במכתב מטעם הקק"ל נאמר עליה: "המורה מרים יהודה שלום המצטיינת בין העסקנים הציוניים המעטים בעדן בפעילותה ומסירותה בעבודה ציונית ובחנוך ציוני".⁶³

61 11.1.1944. שם, שם.

62 22.11.1944. שם, שם.

63 המכתב נשלח לד"ר ב' בן-שלום במחלקת הנוער של ההסתדרות הציונית, כ"ט בטבת תשי"ו (2.2.1946). אצ"מ, תיק 5KKL/14740.

יוזמתו של הנשיא סלים מנחם משה לתיקון המעוות בחינוך הבנות בעדן החלה בכך שהזמין את שתי המורות החלוצות מארץ ישראל שפעלו בעדן בסוף שנות השלושים. פעילותן הכשירה את הקרקע לעריכת שינויים ולתמורה ביחסם של קהילת עדן ומנהיגיה לחינוך הבנות. במסירות רבה ובמאמצים קשים הצליחו המורות להתגבר על עיקר האדישות וההתנגדות של בני הקהילה כלפי חינוך בנות בעדן. אך ביסוס השינוי והרחבת התשתית למערכת החינוך וההשכלה לבנות קהילת עדן נעשה בידי המורה מרים בת חכם יהודה במשך שנים רבות. אישיות מרשימה ומרתקת זו החלה את פעילותה החינוכית בהיותה בת תשע, וגם בהמשך פעילותה החינוכית והציונית היה גילה צעיר להדהים אל מול היקף פעילותה וחשיבותה. במשך שלושים שנה פעלה מרים לחינוך הבנות ולהפצת השפה העברית בקרבן. היא הפכה את הבנות לחלק מן החברה העברית-הלאומית שהלכה והתגבשה בעדן ולציבור מרכזי המגשים את הרעיון הציוני, תחילה בעדן ואחר כך בעלייתן למדינה שבדרך.

בדומה ליהודי עדן כולם, זועזעה מרים משלושת ימי הפרעות שפרעו ערביי עדן בקהילה היהודית החל בערב י"ט בכסלו תש"ח (2.12.1947), בעקבות החלטת ארגון האומות המאוחדות על הקמת מדינה יהודית. היא מבכה את השואה שבאה על קהילתה: "אנו מזועזעים על השואה שבאה עלינו כחתף ועל מחזה הבלהות שקרו לנו בגולת עדן הנמצאת תחת חסות בריטניה האדירה אשר הפקירה אותנו ביד חיליה וביד פורעים פראים. אין אנו מאמינים יותר בחסותו של הדגל הבריטי מאחר שקרו לנו מעשי אימה וזועה כאלה".⁶⁴ למרות שסיימה קינה זו במלות נבואה - "אין תקוה אלא עלית כל יהודי עדן לא"י בזמן הכי קרוב",⁶⁵ אין היא עוזבת את עדן עם המוני העולים, כשלושת אלפים וחמש מאות יהודים. היא נשארת עם שארית הפליטה, כאלף איש שהיו שבורים מבחינה פיזית ורוחנית כאחד. בתוך הריסות המערכת הכלכלית והחינוכית, המשיכה מרים - לעתים כמעט יחידה - לעסוק בחינוך ובתעמולה ציונית כמעט עד עזיבת אחרוני היהודים את עדן. רק בספטמבר 1965 עלתה ארצה, ובאותה עת כתבה

⁶⁴ בפרעות אלה נהרגו למעלה מ-80 יהודים ונפצעו עשרות רבות. שני בתי הספר לבנים ולבנות הועלו באש; בתים וחנויות של יהודים נשדדו או נשרפו.

⁶⁵ ט"ו באדר א' תש"ס (24.2.1948). אצ"מ, תיק 5SKKL/16333.

מרים: "בינתיים מחובתנו להמשיך בחנוך, כי לא יתכן להזניח את הילדים ללא למודים וללא דאגה. מה חטאו הילדים הצמאים לחינוך ולתרבות כי נזניחם".⁶⁶

בסיום דברינו נציין, כי ראוייה היתה מרים לדברי השבח שחלקה לה הנהלת ההסתדרות הציונית בסוף שנת 1949: "שמענו על אודותיך ועל עבודתך, עבודת הקדש, בנסיבות ובתנאים כל-כך קשים; ללמד לילדי ישראל השרויים בחשך תורה ודעת. מה גדולה טרחה זו ומה גדול שכרה".⁶⁷

66 עם וספר, תש"י, מצב החנוך בעדן, עמ' 26.
67 ב' בטבת תש"י (22.12.1949). אצ"מ, תיק 5S/12166.

ביבליוגרפיה

- אהרוני, ר' (1991), יהודי עדן: קהילה שהיתה, תל-אביב.
- אמדור, מי (1981), החינוך היהודי בעדן בין השנים 1900-1967, אפיקים, גיליון ע"ה, עמ' 3 ו-5.
- העדני מי (1991), בין עדן ותימן, חלקים א'-ג', תשמ"ח, תש"ן, תל-אביב.
- (1950), ילקוט המזרח התיכון, ינואר 1935, נובמבר-דצמבר 1949, ינואר-פברואר.
- סיטון די (תשכ"ח), קהילת עדן, מחנכים, מנחם-אב, עמ' מו-נג.
- עם וספר (תשי"ב), במה לתנועה העברית ולספר העברי, בארץ ובגולה, מנחם אב, תרצ"ט; אייר תש"א; אלול תש"ן; סיוון תש"י.

ארכיונים:

ארכיון ציוני מרכזי, ירושלים.

מכון בן-צבי, ירושלים.